

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 310
Aralık/December 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 21.08.2022
Kabul/Accepted: 06.03.2023

DOI: 10.37879/belleten.2023.1059

Araştırma Makalesi/Research Article

Rumeli Vilayetlerinde Mülkiye Müfettişliği (1896-1902)

Mustafa Sarı* - Fikrettin Yavuz**

Öz

Osmanlı Devleti'nde tefiş uygulaması modern anlamda Tanzimat Dönemi ile başlamıştır. Mülkiye müfettişliği ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşması'nın hükümlerinin yerine getirilmesi için yapılan Rumeli Islahatları çerçevesinde 1896 yılında oluşturulmuştur. Mülkiye müfettişlerinin vazifeleri ile görev tanımını belirlemek için aynı yıl bir talimatname yayınlanmıştır. Bu talimatnameye göre mülkiye müfettişleri en geniş anlamıyla mülkiye memurlarının kanun ve yasalara uygun hareket edip etmediklerini tefiş edeceklerdi. Mülkiye müfettişliğinin bu ilk uygulamasında Anadolu dışarıda kalmış ve sadece altı Rumeli vilayeti kapsam dâhiline alınmıştır. Bunun önemli sebeplerinden biri Osmanlı'nın son döneminde krizin eksik olmadığı Rumeli'de asayiş ve güvenliğin sağlanması hedefiydi. Bu doğrultuda 1896 yılından 1902 yılına kadar altı yıl boyunca mülkiye müfettişleri Rumeli vilayetlerinde görevleri icabı tefişlerde bulunmuşlardır. Merkezi yönetim ve bilhassa II. Abdülhamid mülkiye müfettişlerine büyük önem verse de başta valiler olmak üzere yerel makamlar ile mülkiye müfettişleri arasında başlangıcından itibaren bazen birbirlerini merkeze şikâyet edecek boyutlara ulaşan problemler ve anlaşmazlıklar meydana gelince nihayet 1902 yılında bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Bu çalışmada öncelikle Cumhurbaşkan-

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü - Assoc. Prof., Sakarya University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Sakarya/TÜRKİYE, msari@sakarya.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-0883-1995>

** Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, - Assoc. Prof., Sakarya University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Sakarya/TÜRKİYE, fyavuz@sakarya.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-3161-457X>

lığı Osmanlı Arşiv belgeleri kullanılarak 1896-1902 yılları arasında mülkiye müfettişliği teşkilatının kurulması, müfettişlik talimatnamesinin değerdendirilmesi, müfettişlerin atanma süreçleri ile görev yerlerinde karşılaştıkları sorunların ele alınması hedeflenmiştir. Çalışmanın temel gayesi Osmanlı Devleti'ndeki bu ilk mülkiye müfettişliği tecrübesinin analiz edilmesidir.

Anahtar Kelimeler: Teftiş, Modernleşme, Rumeli Islahatı, Rumeli Vilayetleri, Mülkiye Müfettişleri.

The Civil Inspectorship in Rumelia Provinces (1896-1902)

Abstract

Modern inspection in the Ottoman Empire began with the Tanzimat period. The civil inspectorship, however, was established in 1896 within the framework of the Rumelian Reforms made to fulfil the provisions of the Treaty of Berlin. In the same year, a regulation was prepared in order to determine the duties and job definition of the civil inspectors. According to this instruction, civil inspectors would inspect, in the broadest sense, whether the civil servants acted in accordance with the code of laws. In this first practice of the Civil Inspectorship, Anatolia was excluded and only six Rumelian provinces were included. Thus, for six years, from 1896 to 1902, civil inspectors conducted their duties in Rumelian provinces as required. Although the Sublime Porte and especially Abdulhamid II gave great importance to the civil inspectors, from the beginning the problems and disagreements aroused between the civil inspectors and the governors caused this practice to be abandoned in 1902. In this study, it is aimed to discuss the civil inspectorship practice between the years 1896-1902, to evaluate the inspectorship's instructions, to deal with the appointment processes of the inspectors and the problems they encounter in their place of duty, using the Presidency Ottoman Archival documents. The main purpose of the study is to analyze this first inspectorship experience in the Ottoman Empire.

Keywords: Inspection, Modernization, Rumelian Reform, Rumelian Provinces, Civil Inspectors.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde yenileşme çabalarının bir neticesi olarak ortaya çıkan süreçte Tanzimat önemli bir dönüm noktasıdır. Daha kurumsal bir yapının ortaya çıkarılması hedefiyle alınan önlemler, yapılan yenilikler, devletin yapısal mana-

da çağa uygun hâle getirilme çalışmaları, bir anlamda modernleşme çabalarının sonucudur. Tanzimat sürecinde devletin modern manada merkezileşme çabaları beraberinde bürokratik bir yapının ortaya çıkmasını getirmiştir. Osmanlı klasik devlet mekanizması değişip dönüşürken, devlet aygıtının unsurları da doğal olarak buna eşlik etmiştir. Klasik dönemde payitahta aktarılan sorunların ortadan kaldırılması için uygulanan birtakım yöntemler mevcuttu. Bu manada her türlü mesele ayrıntılı olarak araştırılır, eskilerin deyimiyle “teftiş” edilirdi. Osmanlılar kuruluşundan itibaren söz konusu teftiş işlerine büyük önem vermişlerdir. Kadılar herhangi bir şikâyet durumunda bir başka kadı tarafından teftiş edilebilirlerdi. Bunun dışında şikâyetlerin fazla olduğu ve devlet adamlarıyla halk arasında ciddi sorunların çıktığı mahallere merkez tarafından durumun teftişi için *mehâyif müfettişi* adıyla güvenilir kadılar gönderilmekteydi¹.

Osmanlı ülkesinde modern anlamda teftişler Tanzimat Dönemi’nde başlamıştır. Tanzimat Fermanı’nın layıkıyla uygulanmasını denetlemek için Bâbîâli, ilk defa 1840 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye azalarından Arif Hikmet Bey ve Çerkeş Mehmed Efendi’yi Anadolu ve Rumeli’nin teftiş edilmesi için görevlendirdi². Bu ilk teftişi müteakip ilerleyen yıllarda benzer misyonlarla ve kalabalık maiyetleriyle yeni teftiş heyetlerinin yollandığı görülmektedir. Mesela Hariciye Nazırlığı da yapmış olan Rıfat Paşa ve Meclis-i Vâlâ eski reisi Hasib Paşa 1842’de yine Rumeli ve Anadolu’da teftiş görevine memur edilmişlerdi. Bu ilk teftişlerin gayesi daha çok Tanzimat’ın uygulandığı eyalet ve sancaklarda karşılaşılan sorunların bölge yöneticileriyle görüşülerek çözümlenmesine odaklanmıştı³. İlk teftiş heyetine olduğu gibi bu ikinci heyete de görevlerini yerine getirirken uymaları gereken talimatlar verilmiştir. Bu heyete ilkinden farklı talimatlar verilmesi, zaman içerisinde teftiş yapacak heyetler için daha kapsamlı talimatnameler hazırlanmasının ilk adımlarını teşkil etmişti.

1850’de üzerinden on yıl geçmiş olsa da Tanzimat’a aykırı uygulamalar devam ettiği için taşra yöneticilerini teftiş etmek amacıyla Eski Filibe Valisi İsmet Paşa ve Tırhala Mutasarrıfı Sami Paşa görevlendirildiler. Bu tür görevlendirmelerde, giden heyetler çok geniş alanları teftişe memur edildikleri için bir süre sonra yöntem değiştirilmiş ve teftiş edilecek bölgelerin kapsamı daraltılmıştır. 1860 yılında

1 İlber Ortaylı, “Kadı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 24, İstanbul 2001, s. 73.

2 Mahir Aydın “Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi’nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri”, *Belleten*, C LVI/S. 215, Nisan 1992, s. 70.

3 Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 198.

Sadrızam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa, toprak meseleleri nedeniyle başlayan ve Avrupalı devletlerin özellikle Rusya'nın müdahalesi ile karmaşık hâle gelen Bulgaristan bölgesini teftiş etmek üzere Rumeli'ye gönderildi⁴.

1861'de Abdülaziz tahta çıktığında Gülhane Hattı Hümayunu ile başlayan Tanzimat uygulamaları yirmi yılı aşmış olsa da gerek içten gerekse dıştan, alınan kararların tam uygulanmadığına yönelik tepkiler devam etti. Bu sebeple yeni Sultan sorunları yerinde tespit edip çözüm getirmek üzere Rumeli'ye Suphi ve Ziya Beyleri, Anadolu'ya ise Ahmed Vefik ve Ali Rıza Efendileri görevlendirdi. 1863 yılı baharında başlayan ve yaklaşık bir buçuk yıl süren bu teftişler neticesinde önemli icraatlar gerçekleştirildi⁵. Tüm yapılanlara rağmen 1870'li yıllardaki gelişmeler ıslahat meselesini daha derinlikli bir problem hâline getirdi.

Osmanlı Devleti'nin kendi inisiyatifi ile uygulama çabası içerisinde olduğu ıslahat meselesi 1877-78 Osmanlı Rus Harbi sonrasında uluslararası bir mesele hâline getirildi ve bu defa literatürde Düvel-i Muazzama olarak da adlandırılan Büyük Devletlerin müdahalesi söz konusu olduğu için Osmanlı Devleti açısından mesele hoş karşılanmayan bir forma büründü. Berlin Antlaşması'nı müteakip özellikle Anadolu Islahatı meselesi antlaşmanın imzacı devletlerince bilhassa İngiltere⁶ tarafından bir siyasi müdahale aracı hâline getirildi. Takip eden yıllarda II. Abdülhamid'in Büyük devletlerin ıslahat taleplerine yönelik dengeli tavrı, onların bu mesele hakkında zorlayıcı tavır takınmamlarına neden oldu⁷. Ancak 1890'da başlayan Ermeni Olayları bilhassa Anadolu'daki Sason ve Zeytun İsyancıları ile İstanbul'da meydana gelen olaylar, Düvel-i Muazzama'nın ıslahat talepleri konusunda baskılarını artırmalarına ve Mayıs 1895'te yeni bir ıslahat şemasını Abdülhamid'den talep etmelerine sebep oldu⁸. Büyük Güçler Osmanlı'nın Balkan coğrafyasında da Anadolu'daki benzer talepleri gündeme getirdiler.

Berlin Antlaşması neticesinde Osmanlı'nın Balkan toprakları bir bakıma Büyük Devletlerin istediği şekilde parçalandı. Bulgaristan bağımsız bir prenslik hâline

4 Yonca Köksal- Davut Erkan, *Sadrızam Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın Rumeli Teftişi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 13- 27.

5 İbrahim Serbestoğlu, "Tanzimat'ın Uygulanmasında Bir Yöntem Olarak Teftiş", *XVII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, C 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 763-778.

6 İngiltere'nin ıslahat meselesiyle ilgili tavrı için bk. Musa Şaşmaz, *British Policy and The Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

7 Anadolu Islahatı hakkında bk. Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993

8 Salâhi Ramsdan Sonyel. *The Ottoman Armenians Victim of Great Power Diplomacy*, K. Rustem and Brother, London 1987, s. 174.

geldi, Doğu Rumeli, siyasi ve askerî yönden Osmanlı Devleti'ne tabi kaldı. Ancak Osmanlılar için asıl sorun Bulgarların Ulah, Sırp ve Rumları kıskırtmaları, Arnavutların dikkate alınmayarak yoğunlukla ırkdaşlarının yaşadığı bazı yerlerin Karadağ'a verilmesinin ortaya çıkardığı rahatsızlık ve Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i işgali gibi gelişmeler, ıslahat yapılmak şartıyla Osmanlı Devleti'ne bırakılan ve sonradan Makedonya ismi verilecek olan bölge gibi tüm Balkanları kargaşa ve mücadelenin eksik olmadığı bir yer hâline getirdi⁹. Özellikle Osmanlı resmî belgelerinde Vilâyet-i Selâse olarak geçen Makedonya bölgesinde Berlin Antlaşması'nın 23. maddesi ile Osmanlılar 1868'de Girit'teki uygulamalara (ihtiyaca uygun bölgesel düzenlemeler yapılması, yerli ahalden özel komisyonlar oluşturulması) benzer şekilde ıslahat yapma taahhüdünde bulunmuştu. İşte bu madde Büyük devletlerin Makedonya üzerinden Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale aracı hâline getirildi¹⁰. Buna ilaveten Balkanlarda ve bilhassa Makedonya'da Berlin Antlaşması'ndan sonra ıslahatların yapılmasında Büyük devletlerin baskılarının yanında Osmanlı Devleti'nin iç dinamiklerinin de etkili olduğunu belirtmek gerekir. Bölgenin giderek daha istikrarsız bir atmosfere bürünmesinde 1880'li yıllarda Bulgar, Rum ve Sırp'ların bölgede kendi etki alanlarını oluşturma çabasının ve 1890'lı yıllarda bu rekabete söz konusu ülkelerin devrimci örgütlerinin katılmasının da önemli bir etkisinin olduğunu söylemek gerekir¹¹. Bu süreçte Bulgarların ve diğer Balkan milletlerinin bu politikalarına karşı Osmanlı devlet adamları bölgede bir taraftan asayiş ve düzeni sağlamak için etkili önlemler alırlarken, diğer taraftan da bir takım ıslahat programlarını yürürlüğe koyma ihtiyacı duymuşlardı¹².

Osmanlı Devleti'nin Makedonya bölgesinde ıslahat yapma taahhüdü başlangıç aşamasında Büyük devletlerin sadece tavsiyelerde bulunduğu ve bir kontrol mekanizması kurma ihtiyacı hissetmedikleri bir sürecin yaşanmasına sebep oldu. Bu noktada ıslahat konusunda Osmanlı hükümetinin attığı ilk adım Rumeli vilayetleri için çıkarılan Nisan 1896 tarihli yedi başlıktan oluşan ıslahat layihasıdır¹³. *Rumeli Vilâyet-i*

9 Berlin Antlaşması sonrası Balkanlarda ortaya çıkan bu durumun detayları için bk. *War and Diplomacy the Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, ed. M. Hakan Yavuz, Peter Sluglett. The University of Utah Press, Salt Lake City 2011, s. 125-272. Richard J. Crampton, *Bulgaristan Tarihi*, çev. Nuray Ekici, Jeopolitika Yayınları, İstanbul 2007, s. 70; Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

10 Kaya Bayraktar, "Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi", *Bilgi*, S. 69, s. 5.

11 Mehmet Hacısalıhoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s. 42, 45-46.

12 Gül Tokay, *Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, AFA Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 31-32

13 Rumeli vilayetlerine gönderilecek teftiş heyetinin vazifeleri ve yapacakları ıslahatla ilgili layihanın

Şahanesine Mahsus Mevadd-ı Islahiye Lahiyası başlıklı layiha, özetle vilayetlerin idari bakımdan birleştirilmesi, kiliselerin tamiri, adli, idari ve mali konuları için tayin edilen müfettişlerin vazifeleri, jandarmaya gayrimüslim tebaadan % 10'luk pay, okulların ıslahı ve yenilerinin inşası, bayındırlık işlerinin yapılması, zirai ıslah için tahsisat, aşar vergisinin yeniden düzenlenmesi, adil vergilendirme gibi konuları ihtiva etmekteydi¹⁴. Bu layihayı müteakip bir dizi talimatname daha yayınlandı. İşte bu talimatnamelerden biri de mülki işleri teftiş edecek müfettişlikler ile ilgiliydi.

Mülkiye müfettişliğinin kurulması için ilk adım bu ıslahat layihasının yayınlanması olmuştu. Bu layihada mülkiye müfettişliğinin kurulması ile birlikte Rumeli vilayetlerinde adliye ve maliye müfettişliklerinin de yer alması öngörülmekteydi. Layihaya göre mülkiye, adliye ve maliye daimî müfettişlerinin memuriyetleri üç sene sürecek ve bu sürenin sonunda bunların diğer vilayet müfettişleriyle becayışleri yapılacaktı. Mülkiye müfettişlerinden beklenen şey mülki memurlardan görevini kötüye kullananları, yürürlükte olan kanun ve yasalara aykırı hareket eden veya kanunların uygulanmasında özensiz davranan erkânın durumlarının tahkik edilmesi ve idarenin sorunsuz bir şekilde yürütülmesiydi¹⁵. Kısa süre sonra mülkiye müfettişliği için bir talimatname hazırlandı.

1. Mülkiye Müfettişliği Talimatnamesi

Mülkiye müfettişliği kurumu ile ilgili ilk talimatname 29 Haziran 1896 tarihinde *Rumeli Vilâyatı Şahanesine Tayin Olunacak Mülkiye Müfettişlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat* adı ile yayınlanmıştı. Mülkiye müfettişliğinin kuruluş sebeplerinin izah edildiği talimatnamede, müfettişlerin görev tanımları nispeten detaylı bir şekilde yapılmıştır.

Söz konusu talimatnamenin ilk maddesinde müfettişlerin vazifelerinin üzerinde durulmaktadır. Bu maddede yürürlükte olan kanun ve yasalara aykırı hareket

6 Şubat 1896 tarihinde ilan edilme kararı alınmıştı (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM), 676/ 3).

14 Bayraktar, agm., s. 15.

15 BOA, A.}MKT.MHM, 690/ 12, lef: 8; BOA, A.}MKT.MHM, 677/ 5. Osmanlı Devleti'nde adliye ve maliye müfettişlikleri mülkiye müfettişliğinden çok önce ihdas edilmiştir. Maliye Nezaretinin 1838 yılında kurulmasıyla mali denetim, kısa bir süreliğine de olsa maliye müfettişleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde Batılı anlamda modern bir mali denetim sistemi ise 1879 yılında Maliye Teftiş Heyeti'nin oluşturulmasıyla başlamıştır (Ahmet Tabakoğlu, Okan Çağlar Taşdirek, "Osmanlı'da Mâlî Denetimin Kurumsal Gelişimi Maliye Teftiş Heyetinin Kuruluşu", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C 13/S. 2, Mayıs 2015, s. 92). Ayrıca Osmanlı Devleti'nde adliye müfettişliği kurumunun da ilk kez 1879'da Küçük Said Paşa tarafından Osmanlı adliye sistemine yönelik dış baskıların bertaraf edilmesi amacıyla kurulduğu kaydedilmektedir (Abdulhamit Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa Bir Ömür Devlet*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014, s. 43).

eden veya kanunların uygulanmasında itinasız davranan veya rehavete düşen mülkiye memurlarının durumlarının tahkik edilmesi ve idarenin sorunsuz bir şekilde yürütülmesine vurgu yapılmaktadır. Maddede ayrıca tahkikat neticesinde herhangi bir suç, hata, eksiklik vb. hususlar tespit edilirse aynı talimatnamenin 12. ve 13. maddeleri uyarınca müfettişlerin durumu vilayet ve Dâhiliye Nezaretine birer yazı ile bildirmeleri isteniyordu.

Sonraki birkaç madde daha çok kamu güvenliğinin sağlanması ve bu konuda gösterilen eksikliklerin tespiti hakkında müfettişlere düşen görevlere vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda 2. maddede müfettişlerin vazifelerinden birinin de halkın idareciler ve nüfuzlu insanlarca zulüm görmelerinin veya haksızlığa uğramalarının önüne geçmek olduğu görülmektedir. Üstelik aynı maddede bu duruma müsamaha gösteren memurlar hakkında kendilerine tahkikat yapma yetkisi de verilmişti.

Sonraki maddeye göre (3. madde) mülkiye müfettişleri halkın güvenli bir şekilde seyahat etmesini sağlamakla yükümlüydü. Yollarda geliş-gidişlerdeki her noktada asayiş ve düzenin sağlanması ile mal ve can emniyetinin korunmasının mülki erkân ve zabıta tarafından sağlanıp sağlanmadığı da mülkiye müfettişleri tarafından teftiş edilecekti.

Mülkiye müfettişleri sadece yolların güvenliğinden değil aynı zamanda vilayetlerde jandarma tarafından sağlanacak asayişin gereği gibi yapıp yapılmadığının kontrolünden de sorumluydular. Mülkiye müfettişleri her vilayette jandarma miktarının yeterli derecede olup olmadığını teftiş edecek, gerektiğinde askeriyeden destek alınmasını sağlayarak asayiş ve emniyetsizliğe yer bırakmayacak, ayrıca inzibat kuvvetlerinin düzenli bir şekilde tertip ve istihdamlarını sağlayacaktı. Bunun dışında yol ve posta güzergâhları ile eşkiyanın ortaya çıkabileceği diğer mahallerde düzenli ve sürekli olarak jandarma kollarının gezdirilmesinden sorumlu olan mülkiye ve zabıta memurlarını teftiş edecekti (madde 4).

Mülkiye müfettişleri ayrıca mülkiye memurları, zabıtalılar ve jandarma erlerinin hâl, ehliyet ve iktidar olarak buldukları mahallere uygun olup olmadıklarını da teftiş edecekdilerdi (madde 5). Mülkiye müfettişlerinin bir diğer vazifesi vilayet, liva ve kaza merkezleriyle bunlara bağlı yerlerde ahvali bozacak bir durum ortaya çıktığında durumu ilgili mülki makamlara derhâl bildirmektir (madde 6).

Talimatnameye göre mülkiye müfettişleri buldukları vilayetin merkezinde ikamet edecekdilerdi. Ancak vukuat ve tahkikatın göstereceği gereklik ve ihtiyaç üzerine sorumlulukları dâhilinde olan her yere gidecek ve gerekli gördükleri noktalarda

durup ikamet edebileceklerdi (madde 7). Bunun dışında idare meclisleri geçici azaları, belediye daireleri ile ihtiyar heyetleri reisleri ve azalarının seçilmelerinin kanuna uygun yapıp yapılmadıkları da mülkiye müfettişlerinin yetkileri dâhilinde olacaktır (madde 8).

Mülkiye müfettişlerinin bir diğer vazifesi herhangi bir memur hakkında şikâyet olduğunda iddiaların doğru olup olmadığının ortaya çıkarılmasıydı. Müfettişler gerekirse şikâyet edilen memurdan da izahat talep edebileceklerdi (madde 9). Sonraki maddeler yine bu konuyla ilgili hususları barındırıyordu. Müfettişler, suç işlediği doğrulanan memurların soruşturma evrakı ve olayın iç yüzünü ortaya koyacak delilleri rapor hâlinde düzenleyecekti (madde 10). Ayrıca müfettişler hangi memur hakkında tahkikat yapıyorsa soruşturma evrakı ve raporlarını soruşturulan memurun bir üst derecedeki amirine teslim edeceklerdi. Örneğin, nahiye müdürüne soruşturma açıldığı takdirde evrakı kaza kaymakamına, kaymakama soruşturma açıldığında liva mutasarrıfına, mutasarrıf ile ilgili soruşturmada ise vilayetin valisine teslim edilecekti. Ayrıca mülkiye müfettişleri bu işlemler sonuçlanıncaya kadar işin takipçisi olacaklardı (madde 11). Bir memur hakkındaki tahkikatın üst rütbedeki memuru da kapsaması durumunda tahkikatın beraber yapıp tamamlanması doğal olduğu için her ikisinin evrakı bir üst makamdaki memura teslim edilecekti (madde 13).

Bu talimatnamenin 12. maddesi merkezin gelişmelerden haberdar olmasına yönelik talepleri barındırmaktaydı. Buna göre, mülkiye müfettişleri ayda bir kez olaylar hakkındaki mütalaalarını ve soruşturmalarını içeren raporlar düzenleyecek ve bu raporları her ayın sonunda doğrudan doğruya Dâhiliye Nezaretine göndereceklerdi.

Talimatnamenin son kısmında ise mülkiye müfettişlerinin vazifesinin kamu hizmeti yapmakla mükellef büyük küçük bütün memurların iş ve davranışlarını yürürlükte olan nizamname ve kanunlara uygun bir şekilde yürütüp yürütmediklerinin teftiş edilmesi olduğu belirtilmiştir. Ayrıca müfettişler bu vazifelerinde en küçük bir suiistimal gösterirlerse bundan şiddetli bir şekilde mesul tutulacaklardı¹⁶. Bu talimatname ile mülkiye müfettişliği kurumunun temelleri atılmış oldu. Bundan sonraki süreç talimatnameye uygun olarak, müfettişlerin tespit edilip, görevlendirilmesi ve ilk neticelerin alınması şeklinde ilerleyecekti.

16 BOA, İ.DH, 1336/ 6, lef: 1; BOA, Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 2082/ 89.

2. Mülkiye Müfettişlerinin Atanması ve Müfettişlik Kurumunun Oluşum Süreci

Mülkiye müfettişleri talimatnamesinin ilan tarihi olan 29 Haziran 1896'da II. Abdülhamid bir irade yayımlayarak mülkiye müfettişi olarak atanacak kişilerin isimlerinin bildirilmesini ve bu kişilere daha önce teşkil edilip tayinleri yapılmış olan adliye müfettişlerine verilen maaşlara uygun oranda maaş tahsisi yapılması talimatını vermişti¹⁷. Böylece Rumeli vilayetlerine gönderilecek isimlerin tespiti için de harekete geçilmiş oldu. Rumeli vilayetlerinden kasıt Rumeli'deki altı şehirdi: Selânik, Edirne, İşkodra, Manastır, Kosova ve Yanya. Bu altı Rumeli şehrine üç mülkiye müfettişi, iki vilayete bir mülkiye müfettişi olacak şekilde tayin edilmiştir. İkili gruplar ise şehirlerin birbirlerine yakınlığına göre belirlenmişti. Bu çerçevede Edirne-Selânik, Manastır-Kosova ve İşkodra ile Yanya eşleştirilmişti.

Rumeli vilayetlerine atanan ilk mülkiye müfettişi bugün Bulgaristan'ın güneybatısında bulunan Nevrekep'ta dünyaya gelen Ahmet Hamdi Bey idi. Atandığı sırada 40 yaşında olan Hamdi Bey, Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi menşeli olduğu için Fransızcaya da aşina idi¹⁸. Edirne ve Selânik vilayetlerine Mülkiye Müfettişi olarak atanan¹⁹ Hamdi Bey, 18 Temmuz 1896 tarihinde görev yeri olan Edirne'ye giderek vazifesine başlamıştır²⁰. Manastır ve Kosova Vilayetlerine ise ilk önce Fehim Bey, İşkodra ve Yanya vilayetlerine ise Ali Mehmet Bey tayin edilseler de kısa süre sonra bu atamalardan vazgeçilmiştir. Sonrasında 13 Temmuz 1896 tarihinde Kırşehir Sancağı Mutasarrıflığından ayrılan Arifi Bey Kosova ve Manastır Vilayetleri, Beyrut Vilayeti Eski Mektupçusu Kemal Paşa da Yanya ve İşkodra Vilayetleri Mülkiye Müfettişliklerine tayin edilmişlerdi²¹.

Yapılan bu tayinler sonucunda mülkiye müfettişleri, görev bölgelerine giderek vazifelerine başlamışlardır. Ancak başta valiler olmak üzere diğer yerel makamların bu yeni uygulamaya alışmaları kolay olmamıştır. Nitekim valiler sıklıkla Dâhiliye Nezaretine mülkiye müfettişleri hakkındaki sıkıntılarını dile getirdikleri telgraflar çekmeye başlamışlardı. Mesela Kosova Valisi Mehmet Paşa, müfettişlerin göreve

17 BOA, İ.DH, 1336/ 6, lef: 3.

18 BOA, İ.DH, 1336/ 6, lef: 2.

19 *1315 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 53. Sene, Alim Matbaası-Ahmet İhsan ve Şürekası, Dersaadet, s. 136.

20 BOA, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 511/ 13, lef: 2.

21 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret (Y.PRK.A), 11/ 9; BOA, Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES), 80/ 68.

başlamalarından sadece iki ay sonrasının tarihini taşıyan 20 Eylül 1896 tarihli yazısında Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey'in vilayette meydana gelen hadiseleri yanlış bir şekilde değerlendirdiğini ve bu durumu raporlarına da yansıttığını ifade etmişti. Vali Bey ayrıca mülkiye müfettişi ile ilgili meselelerin çözümü için kendisinin de dinlenmesi gerektiğini yazısına ilave etmişti²².

Aralık 1896'da Kosova Valisi Mehmet Paşa ile Mülkiye Müfettişi Arifi Bey arasındaki sıkıntılar daha da arttığı görülmektedir. Mehmet Paşa'nın Dâhiliye Nezaretine gönderdiği yazısındaki iddiası, Ahmet Arifi Bey'in teftiş vazifesini yerine getirmek yerine harcırah almak amacıyla etrafta gezindiği şeklindeydi. Bu iddia üzerine Nezaret de müfettişten durum hakkında kesin bir bilgi istedi²³. Ahmet Arifi Bey ise Nezarete cevap olarak on günden beri Kırcova ve Pirlepe'de tahkikat ve teftiş ile meşgul olduğunu bildirmiş ve Manastır'a döndüğünde vakit geçirmeden daha detaylı bir rapor göndereceğini ifade etmişti²⁴. Kısa süre içerisinde vali ile müfettiş arasında yaşanan bu sıkıntılar sonrasında yaşanacakların ilk işareti oldu.

Ahmet Arifi Bey, Kosova Valisi Mehmet Paşa ile olduğu gibi Manastır Valisi Ferik Abdülkerim Paşa ile de sorunlar yaşamıştı. Nitekim Abdülkerim Paşa Nezarete gönderdiği 18 Şubat 1897 tarihli telgrafında Ahmet Arifi Bey'in vilayeti soruşturmalarda gereksiz yere meşgul ettiğini savunmaktaydı. Abdülkerim Paşa'nın bu kaniya varması Pirlepe ve Köprülü kazaları arasındaki yolun şoseye çevrilmesine dair gelişmelerle ilgiliydi. Pirlepe İdare Meclisi ve mahalli kaymakamı bu yolun şoseye çevrilmesi gerektiğine dair vilayete yazı göndermiş, vilayet de bunu ser-mühendislikle Nafia dairesine havale etmişti. Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey'in durumun akıbetini ilgili dairelerden değil doğrudan vilayetten sorması, Vali Abdülkerim Paşa'nın dikkatini çekmişti. Vali Paşa telgrafında mülkiye müfettişinin bu tür davranışlarının zaten aşırı iş yükü olan vilayetin boşuna meşgul edilmesi anlamına geldiğine vurgu yapmıştı²⁵. Dâhiliye Nezareti ise 20 Mart'ta Arifi Bey'e soruşturmalarda vilayeti meşgul etmemesi, sorularını ilgili dairelere sorması yönünde bir uyarı telgrafi göndermişti²⁶. Bu uyarıya rağmen ikili arasındaki sorunların devam ettiği görülmektedir. Vali Abdülkerim Paşa'nın 10 Mart 1897 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği şikâyetvâri yazısı bunu ortaya koymaktadır. Söz

22 BOA, DH.ŞFR, 198/ 44.

23 BOA, DH.MKT, 2079/ 48, lef: 1.

24 BOA, DH.MKT, 2079/ 48, lef: 4

25 BOA, DH.MKT, 2080/ 46, lef: 1.

26 BOA, DH.MKT, 2080/ 46, lef: 2.

konusu yazıda, Vali Paşa mülkiye müfettişi ile birlikte maliye müfettişinin de iki aydır vilayet merkezinde ikamet edip teftiş için diğer bölgelere gitmediklerini, hatta bu durumun bazı konsolosların da dikkatini çektiğini vurgulamıştı²⁷.

Mülkiye müfettişlerinin teftiş ve soruşturmalar için vilayet dâhilindeki liva ve kazaları dolaşma şekilleri Maliye Nezaretinin de dikkatini çekmişti. Nezaret, müfettişlerin liva ve kazaların birbirlerine olan yakınlıklarını gözetmeden gidip gelmelerini oldukça masraflı bulmaktaydı. Çünkü müfettişler gittikleri yerden, diğerine gitmeksizin vilayet merkezine geri dönmekte, daha sonra diğer yere gitmekte yani işi ve yolu uzatmaktaydılar. Ayrıca bu geliş gidişlerde mesafe yakınlığına dikkat etmemekte, hatta bazen bir vilayetten diğerine geçebilmekteydiler. Maliye Nezaretine göre bu durum harcırahların artmasına ve dolayısıyla hazinenin zarara uğramasına neden olmaktaydı. Bu sebeple Maliye Nezareti müfettişlere liva ve kazaları sırasıyla ve en kısa yol kaidesine riayetle teftiş etmeleri yönünde bir uyarıda bulunmuştu. Bu uyarıyı dikkate alan Dâhiliye Nezareti 13 Mart tarihinde, İşkodra-Yanya Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Kemal Paşa'ya bu konuya hassasiyet göstermesine yönelik bir yazı göndermişti²⁸.

Yerel makamlarla müfettişler arasındaki sıkıntıların kolay kolay bitmeyeceğinin işareti, Edirne ve Selânik Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey hakkında 1897 yılı yaz aylarında ortaya atılan iddialar olmuştur. Bu iddialara göre Hamdi Bey memleketi olan Nevrekop'ta mülki işleri teftiş için bulunduğu sırada, mahalli idare meclisince maarife tahsisine karar verilen ve livaca da tasvip edilmiş olan dört adet dükkânın bir tekke postnişinine verilmesini kaymakama emretmişti. Nevrekop Kaymakamı ise bu durumu Siroz Mutasarrıflığına bildirmiş ve Müfettiş Hamdi Bey'in her ne kadar teftişe yetkisi olsa da mahalli ve liva idare meclislerince karara bağlanan bir hususu kendi başına kimseye danışmadan kaldırmasının uygun olmadığını belirtmiştir. Bunun üzerine Siroz Mutasarrıfı durumu 12 Haziran 1897 tarihinde Dâhiliye Nezaretine bildirmiş, ayrıca Hamdi Bey'in yetkisini aşarak polisler, jandarmalar ve posta işleri ile ilgili birtakım tasarruflarda bulunduğunu yazdıklarına eklemiştir.

Siroz Mutasarrıfı bu telgrafta ayrıca Hamdi Bey hakkında şahsî bilgiler de aktarmıştır. Şöyle ki; Hamdi Bey'in babası Hüseyin Ağa, 40 seneden beri Nevrekop idare meclisi azalığında bulunmuş ancak Dâhiliye Nezaretinin isteği üzerine 1896

27 BOA, DH.ŞFR, 204/ 163.

28 BOA, DH.MKT, 2081/ 6.

yılında idare meclisine seçilmemişti. Ailesi bu olaydan sonra azalan nüfuzlarını, Hamdi Bey'in müfettişlik kudretinden istifade ederek yeniden artırmak düşüncesindeydi. Bunun dışında etraftaki bazı nahiyelerin fahri müdürleri de Hüseyin Ağa'nın nüfuzlarına dayanarak halka zulmediyordu. Ayrıca Nevrekoplu bazı kişiler, Hamdi Bey'in orada bulunmamasını isteyen bir telgraf göndermişlerdi. Siroz Mutasarrıfı son olarak Müfettiş Hamdi Bey'in orada vazifede kalmasının halkın arasına daha çok ayrılık ve nifak sokulması anlamına geleceğini ifade etmişti²⁹.

Nihai olarak valiler ile mülkiye müfettişleri arasındaki sorunlar, 1897 yılı temmuz ayı başlarında müfettişlerin görev yerlerinin değiştirilmesi isteğiyle doruk noktasına ulaşmıştı. Selânik Valisi, Dâhiliye Nezaretinden, Edirne ve Selânik Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey'in vilayetlerde yaptığı bazı davranışlardan dolayı görevden alınarak başka bir yere atanmasını talep etmişti. Hamdi Bey'in durumuna benzer bir şekilde Kosova ve Manastır Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey ile bu iki vilayetin valileri arasında da huzursuzluk bulunuyordu. Bu durum üzerine Dâhiliye Nezareti, Sadarete bu iki müfettişin becayişlerini teklif etmişti³⁰. Teklife rağmen becayiş hemen gerçekleşmediği gibi müfettişler ile ilgili sıkıntular da devam etmişti.

1898 yılına gelindiğinde valiler ile mülkiye müfettişleri arasındaki suların hâlâ durulmadığı görülmektedir. Bu kez Edirne ve Selânik Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey ile Selânik Valisi Ramazanoğlu Hüseyin Rıza Paşa arasında birtakım sorunlar ortaya çıkmıştı. Hamdi Bey, Mart 1898'de Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bir yazıda, mülkiye müfettişlerinin aylık raporlarının bir suretinin vilayet makamına gönderilmesine dair talimatta açıklık olmasa da Selânik Valisi'nin bu hususta ısrar ettiğini yazmıştır. Hamdi Bey bu yazıda ayrıca vilayet makamının haberinin olmaması gereken bazı teftiş maddelerini de içeren raporların birer suretinin vilayetlere verilmesinin uygun olmadığına vurgu yapmıştır. Hamdi Bey ile Hüseyin Rıza Paşa arasındaki bu ihtilafın çözümü Şûrâ-yı Devlete havale edilmiştir. Ancak 1898 yılı sonlarında bile hâlâ bu meseleye bir çözüm bulunamadığı görülmektedir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Sadareten bir an önce bu meselenin halledilmesini istemiştir³¹. Şûrâ-yı Devlet, olayı nihayet Ocak 1899'da bir karara bağlayabilmişti. Buna göre eğer müfettiş bir nahiyede yaptığı teftiş ve tahkikatı kaymakama bildirip vilayete de bu teftiş ile alakalı bilgi veriyor ise aylık olarak Nezarete göndereceği raporun bir suretini valiye vermesine gerek yoktu. Ancak

29 BOA, Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MEMKT), 391/ 49, lef: 2.

30 BOA, A.Ş.MKT.MHM, 681/ 35, lef: 4.

31 BOA, DH.MKT, 2144/ 97.

aksi takdirde raporun bir suretinin vilayete iletmesi gerekiyordu³². Anlaşıldığı kadarıyla Şûrâ-yı Devlet, vilayet makamının müfettişlerin hareketlerinden haberdar edilmesini arzulamaktaydı.

Nisan 1898'de Manastır Valisi Abdülkerim Paşa ile Kosova ve Manastır Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey arasında yine sorun çıkmıştı. Ahmet Arifi Bey'e Ohri Kaymakamı ile ilgili bir idari tahkikat sırasında kaymakam tarafından bir Martini tüfek hediye edilmişti. Abdülkerim Paşa da Dâhiliye Nezaretine bu durumu bildirerek "bu gibi uygunsuz durumların önlenmesi" için gereken tedbirlerin alınmasını istemişti³³. Bunun üzerine olayın araştırılması sonucu durumun bir kavli-i mücerreden (delilsiz söz) ibaret olduğu anlaşılmış, Dâhiliye Nezareti bu durumu Abdülkerim Paşa'ya iletse de Paşa, mülkiye müfettişliği gibi önemli bir görevi ifa eden birisinin bu şekilde ithamlara maruz kalmaması gerektiğini ifade etmişti³⁴.

Mülkiye müfettişleri arasındaki becayış ancak Ekim 1898'de gerçekleşebildi. Kosova ve Manastır Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey ile Yanya ve İşkodra Vilayetleri Müfettişi Kemal Paşa, kendilerine yönelik şikâyetler üzerine becayış edilmişlerdi³⁵. Görüldüğü üzere daha önce Arifi Bey ile becayışı düşünülen Edirne ve Selânik Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey yerinde kalmıştı³⁶. Rumeli Vilâyât-ı Şahanesi Islahat Layihası gereğince üç sene geçmeden diğer vilayet müfettişiyle becayışı gerekmektedir. Bu nedenle Hamdi Bey ile yeni görev yerine tayin edilmesinin üzerinden ancak bir sene geçen, fakat mahalli havaya uyum sağlayamayan Yanya ve İşkodra Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey'in becayışına karar verilmiştir³⁷. Böylece becayışlar neticesinde 1899 yılı ekim ayında Yanya-İşkodra'ya Hamdi Bey, Manastır-Kosova'ya Kemal Paşa ve Edirne-Selânik'e ise Ahmet Arifi Bey mülkiye müfettişi olarak tayin edilmiş oldular³⁸. Ancak kısa süre sonra yine bir değişiklik oldu. Yanya ve İşkodra müfettişi olan Hamdi Bey, Mayıs 1890'ın sonlarında Divan-ı Muhasebat azalığına tayin edildiği³⁹ için

32 BOA, Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO), 1261/ 94548.

33 BOA, DH.ŞFR, 222/ 140.

34 BOA, DH.ŞFR, 223/ 45.

35 BOA, İ.DH, 1358/ 41; BOA, DH.MKT, 2133/ 87; BOA, BEO, 1359/ 101858, lef: 2.

36 *1317 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 55. Sene, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye, Matbaa-i Amire, Dersaadet, s. 148.

37 BOA, İ.DH, 1368/ 17, lef: 3.

38 Salname, 1318: 150.

39 BOA, BEO, 1495/ 112114; BOA, İrade Maliye (İ.ML), 38/ 65.

yerine Safvet Paşa getirildi⁴⁰. Yeni mülkiye müfettişi Safvet Paşa kendisine yönelik bir yolsuzluk suçlamasından aklandıktan sonra bu göreve tayin edilmişti⁴¹.

Rumeli Vilâyât-ı Şahanesi Islahat Layihası hükümlerine göre mülkiye müfettişleri ile birlikte maliye ve adliye müfettişlerinin de üç yılda bir becayişlerinin yapılması gerekmektedir. Ancak mülkiye müfettişlerinin becayişleri gerçekleşirken, maliye ve adliye müfettişlerinin becayişleri 4 yılı aşmasına rağmen yapılmamıştı. Dâhiliye Nezareti 1900 yılı şubat ayında maliye ve adliye müfettişlerinin bu becayişlerini gerçekleştirme kararı alırken, aynı zamanda Edirne ve Selânik Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey'e de bir telgraf göndererek bu işin takipçisi olmasını istemiştir⁴².

Mülkiye müfettişleri birçok sıkıntıya rağmen vazifeleri sırasındaki başarılı çalışmaları nedeniyle nişanlarla taltif edilmişlerdir. Ekim 1896'da Yanya ve İşkodra Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Kemal Bey'e mirimiran rütbesi⁴³, Nisan 1897'de Edirne ve Selânik Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey'e ikinci rütbeden Nişan-ı Osmani⁴⁴ ve Aralık 1899'da Edirne ve Selânik Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey'e de yine ikinci rütbeden Nişan-ı Osmani verilmiştir⁴⁵. Ekim 1899 tarihinde III. Ordu Müşir Vekili Hüseyin Fevzi Paşa, Edirne Vali Vekili ve II. Ordu Müşiri Arif Paşa ve Selânik Valisi Hüseyin Refik Paşa, Hamdi Bey'in rütbesinin bir üst rütbeye çıkarılması için Sadarete başvurmuşlardı. Bu başvurular Edirne ve Selânik Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey'in tam da İşkodra ve Yanya Vilayetleri Mülkiye Müfettişliğine tayin edildiği sırada gerçekleşmişti⁴⁶. Her ne kadar bu şekilde taltif edilseler ve yerel makamlar rütbelerinin artırılmalarını isteseler de başlangıçtan itibaren var olan anlaşmazlıkların devam ettiği görülmektedir. Bu çerçevede Yanya ve İşkodra Mülkiye Müfettişi Kemal Paşa ile Yanya Valisi arasında bu sırada cülus-ı hümayunu kutlama merasimi ile ilgili bir sorun yaşanmıştı.

40 *1318 Sabname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 56. Sene, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye, Mahmut Bey ve Serviçen Matbaaları, Dersaadet, s. 150.

41 Safvet Paşa bu göreve tayin edilmeden önce Divaniye Sancağı mutasarrıfıydı. Ancak bu görevi sırasında Şamiye Kazası'nın 1898/1899 yılına ait şilep hasılatının ihalesinde yolsuzluk meydana geldiği şeklinde bir suçlama ile karşı karşıya kalmıştı. Ancak yapılan tahkikatta bu yolsuzluk olayının asılsız olduğu ortaya çıkmıştı (BOA, DH.MKT, 2383/ 83).

42 BOA, DH.MKT, 2306/ 97.

43 BOA, İrade Taltifat (İ.TAL), 101/ 23.

44 BOA, İ.TAL, 131/ 18.

45 BOA, DH.MKT, 2287/ 24.

46 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret (Y.PRK.A), 12/ 37.

Yanya Valiliği tarafından düzenlenen merasime katılması için resmen davet edilen Kemal Paşa bu davete icap etmeyerek Premedi Kazası'na hareket etmişti. Bu durum Yanya Valisi ile Kemal Paşa'nın arasında sıkıntı çıkmasına neden olmuş ve Kemal Paşa bu meseleyi Dâhiliye Nezaretine aksettirmişti⁴⁷. Dâhiliye Nazırı Memduh Paşa, Kemal Paşa'ya bu hareketinden dolayı çok sert bir şekilde ihtarda bulunmuştur⁴⁸.

Mülkiye müfettişleri ile valiler ve mutasarrıflar gibi taşradaki mülki idareciler arasındaki sorunların kaynağı bu idarecilerin denetlenmeye ve sorumlulukları altındaki işlere müdahale edilmesine alışkın olmamalarında aranmalıdır. Aslında taşradaki idareciler ile merkezden gönderilen müfettişler arasındaki sorunlar ileriki yıllarda da devam etmiştir⁴⁹.

Mülkiye müfettişleri görevleri sırasında yaşadıkları bazı sağlık sorunları ile alakalı olarak da Dâhiliye Nezareti ile yazışmalar yapmışlardı. Mesela Edirne ve Selânik Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey, 25 Ekim 1897 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bir yazıda Kırcaali'de tefiş bittikten sonra eskiden beri devam eden ve ağzından kan gelmesine sebep olan hastalığının havaların soğumasıyla yeniden nüksettiğini, kışın iyice tedavi olunamazsa durumunun daha da kötüye gideceğini belirtmiş ve tedavisi için iki aylığına İstanbul'a dönmesine izin verilmesini talep etmiştir. Ayrıca bu talebine tedavi süresince memuriyetinin baki kalması ve maaşının da tamamının verilmesi talebini eklemiştir⁵⁰. Müfettişin bu talebi Dâhiliye Nezaretince 30 Ekim 1897 tarihinde Sadarete iletilmiş⁵¹, söz konusu talep uygun görülmüş⁵² ve akabinde II. Abdülhamid'in bu konu hakkındaki iradesi yayınlanmıştır⁵³. Benzer şekilde romatizmadan mustarip Yanya ve İşkodra Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey'e doktorlar, Nisan 1899'da tedavi olması amacıyla Viyana Karlsbad'a gitme tavsiyesinde bulunmuşlardı. Ancak müfettiş Yalova kaplıcasını tercih etmiş ve tedavi amacıyla Yalova'ya gitmek için izin talebinde bulunmuştu⁵⁴.

47 BOA, DH.MKT, 2099/ 124.

48 BOA, DH.MKT, 2102 / 87.

49 Ayrıntılı bilgi için bk. Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007, s. 182-185.

50 BOA, Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y.A.HUS), 378/ 13, lef: 2.

51 BOA, Y.A.HUS, 378/ 13, lef: 3.

52 BOA, Y.A.HUS, 378/ 13, lef: 1.

53 BOA, İrade Hususi (İ.HUS), 58/ 30.

54 BOA, Y.A.HUS, 395/ 84, lef: 3.

Müfettişlik kurumunun iyileştirilmesi için zaman içerisinde bazı tedbirler alınmıştır. Rumeli vilayetleri mülkiye, adliye ve maliye müfettişlerinin, hükûmet konaklarında onlara tahsis edilmiş özel resmî daireleri vardı ve işlerini buradan takip ediyorlardı. Ancak bu imkâna rağmen müfettişler gerek merkez vilayette gerek liva ve kazalarda ikamet ettikleri hanelere bazı kişileri davet ederek onlarla konuşmakta, hatta tahkik ve incelemelerle ilgili bu kişilerle fikir alışverişinde bulunmaktaydılar. Dâhiliye Nezareti Şubat 1900'de müfettişlere bu konuda gerekli uyarılarda bulunurken, valilere ise müfettişlerin sadece merkez vilayetlerde değil, liva ve kazalardaki hükûmet konaklarında da ayrı ayrı olmasa bile üç müfettişe bir oda düşecek şekilde bir düzenleme yapılması talimatını vermiştir⁵⁵.

Mülkiye müfettişlerinin başlangıcından itibaren karşı karşıya kaldıkları meselelerden biri de harcırah konusuydu. 1900 yılına gelinmesine rağmen hâlâ tam olarak düzene girmediği için müfettişler harcırahlarını alırken zorlanmaktaydılar. Bu mesele için çoğu kez kaza mal memurları ile muhatap olmak mecburiyetinde kalıyorlardı. Mülkiye müfettişleri bu meselenin çözümünü aylık yaklaşık 2.000 kuruş tutan harcırahlarının maliye müfettişlerinde olduğu gibi maaşlarına ilave edilmesini talep ettiler. Dâhiliye Nezareti mülkiye müfettişlerinden gelen bu öneriyi 26 Mart 1900 tarihinde Sadarete aktarmıştır. Sadaret ise Dâhiliye Nezaretinin tasvip ettiği bu talebi uygun görmüş olacak ki gönderilmiş olan yazının alt tarafına mülkiye müfettişlerinin vazifesine dair talimatın harcıraha ait fıkrasının tadil edilmesi gerektiği notunu düşmüştür⁵⁶.

Mülkiye müfettişlerinin iş yükleri fazla olduğu için Temmuz 1900'den itibaren yazı işlerinden sorumlu olacak birer kâtip tayin edilmesi kararı verilmesi sisteminin kurumsal hâle getirilme çabası olarak görülebilir. Böyle bir karar alınmasında aynı vilayetlerin maliye müfettişleri emrine birer kâtip verilmesi de etkili olmuştur. Ancak hazineye fazla yük getirmemesi adına Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi, Mekteb-i Mülkiye'den mezun olduktan sonra Rumeli'deki vilayetlerde üç sene görev yapan kaymakam adaylarından birinin kâtip olarak istihdam edilmesine⁵⁷ ve bu kâtiplere 500'er kuruş maaş tahsisine karar vermişti⁵⁸.

55 BOA, DH.MKT, 2311/ 52.

56 BOA, DH.MKT, 2341/ 71.

57 BOA, DH.MKT, 2376/ 66.

58 BOA, Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 2700/ 31.

Mülkiye müfettişliği kurulduktan yaklaşık 5 sene sonra bile hâlâ sorumluluk alanları meselesi belirsizliğini korumaktaydı. Yanya ve İşkodra Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Safvet Paşa, Nisan 1901'de Dâhiliye Nezaretinden Telgraf ve Posta müfettişleri bulunmayan yerlerde telgraf ve posta işlerinin teftişinin vazifelerine tabi olup olmadığını sormaktaydı. Nezaret de durumu Posta ve Telgraf Nezaretine iletmekle yetinmişti⁵⁹.

Mülkiye müfettişlerinin önemli sorunlarından biri de maaşlarını düzenli olarak alamamalarıydı. Müfettişler tarifnamede yazılı olduğu üzere maaşlarını istedikleri yerlerin mal sandığından alabileceklerdi. Ancak Yanya Defterdarlığı, kendisine bağlı mal memurlarına havale emri almadıkça mülkiye müfettişlerine maaş verilmemesini bildirmişti. Yanya ve İşkodra Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Mehmed Safvet Paşa ise maaşlarını alamamasından dolayı teftişleri bihakkın yerine getiremeyeceğini ifade ederek bu duruma bir çözüm bulunmasını Dâhiliye Nezaretinden talep etmişti. Nezaret de 29 Ağustos 1901'de Maliye Nezaretine bir yazı göndererek meselenin çözümü için Yanya Defterdarlığı'na gereken tebliğin yapılmasını talep etmişti⁶⁰. Ancak Yanya Defterdarlığı mülkiye müfettişinin maaşını bir süre daha ödememekte ısrar etti. Safvet Paşa'nın meselenin acilen çözülmesini Dâhiliye Nezaretinden talep etmesi⁶¹ üzerine Nezaret durumu 6 Nisan 1902 tarihinde tekrar Maliye Nezaretine aktarmıştır⁶². Maliye de mülkiye müfettişi maaşlarının usul ve kanunlara uygun olarak verilmesini Yanya Vilayeti Defterdarlığına tekrar tebliğ etmiştir⁶³. Böylece ilk talepten yaklaşık 10 ay sonra mesele ancak çözüme kavuşturulabilmişti.

1902 yılı başlarında mülkiye müfettişliğinde bir görev değişikliği yaşandı. Manastır ve Kosova Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Kemal Paşa'nın yerine 4.500 kuruş maaşla Hasan Vefik Efendi tayin edilmişti⁶⁴. Bu atamadan kısa süre sonra Rumeli Vilayetleri Mülkiye Müfettişliği makamının kaldırılmasına yönelik tartışmalar yapılmaya başlanmıştı.

59 BOA, DH.MKT, 2485/ 16.

60 BOA, DH.MKT, 2527/ 80.

61 BOA, DH.MKT, 471/ 73, lef: 1.

62 BOA, DH.MKT, 471/ 73, lef: 2.

63 BOA, DH.MKT, 471/ 73, lef: 4.

64 BOA, DH.MKT, 2593/ 84

3. Mülkiye Müfettişliğinin Lağvedilmesi

Mülkiye müfettişliğinin lağvedilmesi ile ilgili ilk gelişme, ordulara mülkiyeden müfettişlerin atanması ile olmuştur. Mart 1901'den itibaren devletin askerlere verdiği malzeme ve erzakın daha dikkatli dağıtılması, takip ve teftiş edilmesi için 2., 3., 5., 6. ve 7. Ordu dairelerine askeriye ve mülkiyeden ikişer seyyar müfettiş tayin edilmesine karar verilmişti. Mülkiyeden tayin edilecek müfettişlere 6.000 kuruş maaş tahsisat verilecekti⁶⁵. Sadaret bu seyyar müfettişlerin atamaları yapılırsa Edirne, Selânik, Kosova, Manastır, Yanya ve İşkodra vilayetlerinde mevcut üç mülkiye müfettişinin vazifelerinin bu seyyar müfettişlere devrini gündemine aldı. Çünkü bu devir olduğu takdirde Hazine aylık 20-30 bin kuruş kar edebilecekti. Sadaret bu öneriyi Maliye Nezaretine iletti⁶⁶. Mülkiye müfettişliğinin kaldırılması ile ilgili bu düşüncelere rağmen mülkiye müfettişlerinin bir süre daha vazifelerine devam ettiği görülmektedir. Bu yazışmanın olduğu tarihten yaklaşık bir yıl sonra ise mülkiye müfettişliği makamının kesin olarak lağvedilmesi gündeme geldi.

Mülkiye müfettişliği memuriyetinin lağvedilmesi sürecinde Sadarete gönderilen bir rapor oldukça önem taşımaktadır. Ancak bu raporun kim tarafından ve ne zaman yazıldığına dair net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Osmanlı Arşivi'nde özellikle Yıldız Perakende Sadaret evrakındaki diğer belgeler üzerinde yapılan incelemelerden hareketle, söz konusu raporun Dâhiliye Nezaretindeki bir görevli tarafından Mart 1902'de kaleme alınmış olduğu sonucuna varılmıştır. Raporun en başında mülkiye müfettişlerinin birkaç yıldır yaptıkları hizmetlerin, beklentinin çok altında kaldığı ve müfettişliklerin kurulma amacı olan önemli vazifelerin yerine getirilmesi için bazı esash tedbirleri içeren bu raporun gönderildiğinden bahsedilmektedir. Raporunda müfettişliğin lağvedilmesine dair şu hususlar yer almaktadır:

Avrupa devletlerinin şikâyet ve müdahalelerini engellemek için tayin edilen bu müfettişlerin valiler nazarında çok fazla ehemmiyeti yoktur. Müfettişlerin hazırladığı ve valilere sunduğu raporların pek de faydalı olduğu söylenemez. Padişahın fermanı ile bir valiliğe giden zat, mülkiye müfettişini umursamamaktadır. Mülkiye müfettişinin açıklamalarını ve sorularını kendisine müdahale yapıldığını düşünerek cevapsız bırakmakta veya müfettişi uygun olmayan sözlerle başından savmaktadır. Hâlbuki padişahın nazarında mülkiye müfettişlerinin pek fazla ehemmiyeti bulunmaktadır. Çünkü mülkiye müfettişlerinin görevleri vilayetin ahval ve icraat-

65 BOA, DH.MKT, 2466/ 39; BOA, DH.MKT, 2464/ 36.

66 BOA, BEO, 1638 / 122795.

larını devamlı olarak titizlikle takip ederek yolsuzluk gibi hususları ve şikâyetler mevcut oldukça onların sebeplerini tam manasıyla araştırarak padişahın adaletini yürürlüğe koymaya çalışmaktır. Ayrıca mülkiye müfettişleri bu konuda valiler tarafından engel olursa dahi padişahın rızası dairesinde icraatın sağlanmasına büyük gayret göstererek kötü idareyi gerektiren durumların önlenmesine çalışacaktır. Yukarıda izah edilen durum Rumeli mülkiye müfettişlerine sorulduğunda, vazifelerinin ehemmiyetine nispetle gördükleri işin ehemmiyetsiz kaldığını itiraf edeceklerine şüphe yoktur.

Mülkiye müfettişleri, vilayetlerin icraatlarını hakıyla teftiş ederek memurların yaptığı yolsuzlukları valilere bildirecekler, sonuç alınmadığında Bâbüâlî vasıtasıyla hak ve adaletin yerine getirilmesi sağlanacaktı. Ancak bu ana değin böyle bir şey yapılmadığını söylemek gerekir. Her neden ise bizde bir şeye ne kadar ehemmiyet verilse de yine iş bildiğine gider. Veya ehemmiyet sözü de kâğıt üzerinde kalır.

Büyük küçük bütün memurlarımızda garip bir hâl vardır. Mabeyn-i Hümayun'a ya da Vükelâ-yı Şahane huzuruna gittikleri zaman gayet aciz naçiz, itaatkâr ve mazlum görünürler. Ancak bu şahıslar bir vilayette memuriyetleri başına geçtikleri zaman her biri aslan kesilmektedirler. Bu şahıslar aynı zaman görevlerinde türlü türlü haksızlıklar ve yolsuzluklar yaparlar. İşte müfettişlikler bunun önüne geçmek için kurulmuştur. Fakat şimdide kadar hizmetleri istenilen derece değildir. Maksadın hasıl olması için öncelikli olarak bu müfettişlerin mutlaka iktidar ve nüfuzları artırılarak valilerin işlediği suçları engellemek için doğrudan doğruya padişaha şikâyetle bulunabilmeleri imkânı verilmelidir. Bununla beraber vilayetlerce şu ana kadar müfettişlere gösterilen lakaytça muameleler dikkate değer bir mesele olduğu için bu konuda baş kitabet yoluyla valilere kesin ve tesirli tebligatın yapılması gereklidir⁶⁷.

Bu raporda da vurgulandığı üzere, müfettişler ile valiler arasındaki uyuşmazlıklar müfettişliklerin bekleneni verememesine sebep olmuştu. Nihayet, Ağustos 1902 başlarında Edirne-Selânik, Kosova-Manastır ve Yanya-İşkodra vilayetleri mülkiye müfettişlerinin memuriyetlerinin devamına lüzum kalmadığına karar verilmiş ve mülkiye müfettişliği memuriyeti lağvedilmişti. Bu suretle İşkodra ve Yanya Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Safvet Paşa, Manastır ve Kosova Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Hasan Vefik Efendi ve Edirne ile Selânik Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey'in vazifeleri sona ermiş oldu. Bu şahıslara başka bir memuriyete

67 BOA, Y.PRK.A, 13/ 37, lef: 1-3.

tayin veya sandukadan düzenli olarak bir mezuliyet maaşı tahsisi oluncaya kadar hazineden 2.000'er kuruş maaş verilecekti⁶⁸.

Mülkiye Müfettişliği ile birlikte adliye müfettişliği ve vali muavinliği gibi memuriyetler de önce lağvedilmiş ancak padişahın iradesi ile bu karardan vazgeçilmiştir. Bu irade mülkiye müfettişleri için de bir ümit olmuştur. Nitekim Edirne ve Selânik Vilayetleri Mülkiye Müfettişi Ahmet Arifi Bey bir arzuhâl ile bu irade hükmünün mülkiye müfettişlerini de kapsamaması talep etmişti⁶⁹. Fakat bu arzuhâl dikkate alınmayarak, mülkiye müfettişleri ile ilgili ilga süreci nihayete ermiştir. Böylece yaklaşık altı yıl devam eden mülkiye müfettişliğinin Osmanlı Devleti'ndeki ilk uygulaması da sona ermiş oldu.

Osmanlı Devleti'nde Mülkiye Müfettişliği'nin kaldırılmasına rağmen Rumeli'deki yeni islahatlar çerçevesinde bu kez sadece Selânik, Kosova ve Manastır vilayetlerini kapsayan bir umumi müfettişlik kurumu ihdas edilmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa, ilk umumi müfettiş olarak 2 Aralık 1902 tarihinde tayin edilmiştir. Mülki, mali, adli ve jandarmaya dair geniş yetkileri olan bu umumi müfettişlik kurumu II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yürürlükten kaldırılmıştır⁷⁰. Meşrutiyet ile birlikte mülkiye müfettişliği, sadece Rumeli'yi değil bütün Osmanlı ülkesini kapsayacak şekilde yeniden teşkil edilmiştir⁷¹. Bu doğrultuda ilk müfettişlik tecrübesinin Meşrutiyet Dönemi'ndeki uygulamaya müspet katkı sağlamış olduğu söylenebilir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Balkan coğrafyasında 1896 yılında hayata geçirilen mülkiye müfettişliği yaklaşık altı yıl devam etmişti. Altı Rumeli vilayeti ile sınırlı bu uygulamada her iki vilayete birer müfettiş tayin edilmişti. Buna göre Edirne-Selânik vilayetlerinin mülkiye müfettişi Hamdi Bey, Kosova-Manastır vilayetlerinin Ahmet Arifi Bey ve Yanya-İşkodra vilayetlerinin ise Kemal Paşa olmuştur.

29 Haziran 1896 tarihli ve 12 maddeden oluşan bir talimatname ile müfettişlerin görev tanımları yapılmıştır. Bu talimatnamede göze çarpan en önemli husus mu-

68 BOA, BEO, 1912 / 143331.

69 BOA, BEO, 1901/ 142552.

70 Hasip Saygılı, "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Müfettişliği Döneminde (1902-1908) Rus Diplomatik Misyonlarının Bulgar Komitacıları ile İlişkileri", *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 1/S. 2, Yıl 2014, s. 198; Zeynep İskefiyeli, Özgür Tilbe, "Makedonya Meselesinde Osmanlı Devleti'nin Dış Basındaki Sesi: Rumeli Umumi Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E - Dergisi*, C 4/S. 2, Kış 2017, s. 29.

71 Mustafa Sarı, "II. Meşrutiyet'te Rumeli'de Bir Mülkiye Müfettişi: Haydar (Vaner) Bey (1909-1913)", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C 11/S. 2, Aralık 2022, s. 517.

tasarrıf, kaymakam ve nahiye müdürü gibi mülki idareciler de dâhil olmak üzere mülkiye memurlarının şikâyet olsun olmasın ilk kez denetlenecek olmalarıydı. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin Düvel-i Muazzama nezdinde başını oldukça ağrıtan asayiş meselesi de mülkiye müfettişlerinin görevleri kapsamındaydı. Müfettişler jandarmanın faaliyetlerini denetleyebilecek, yollardaki huzuru sağlayacaklardı. Öte yandan müfettişler vilayetlerde yaşanan her türlü olayı aylık raporlar hâlinde doğrudan Dâhiliye Nezaretine göndereceklerdi.

Bu geniş görev tanımıyla mülkiye müfettişleri vilayetlere giderek vazifelerine başladılar. Büyük Devletlerin şikâyet ve müdahalelerini önlemek adına II. Abdülhamid ve Osmanlı devlet adamları mülkiye müfettişlerinden çok umutlu olsalar da uygulamada beklenen sonuçlar elde edilemedi. Başta valiler ve mutasarrıflar olmak üzere yerel idareciler ile mülkiye müfettişleri arasındaki sorunlar, görevde kaldıkları altı yıl boyunca hiçbir zaman eksik olmadı. Bunun en önemli sebebi geçmişten gelen geleneksel refleksler ile valilerin ve diğer idarecilerin denetlenmeye ve görevlerine müdahale edilmesine alışkın olmamalarıydı.

Mülkiye müfettişleri 1896-1902 yılları arasında altı yıl boyunca Rumeli vilayetlerini teftiş ettiler ve yaptıkları ile ilgili aylık raporları Dâhiliye Nezaretine gönderdiler. Ancak 1902 yılında artık kendilerine gereksinim olmadığı yönünde bir algı oluştu ve nihayet mülkiye müfettişliği kurumu, yerini Rumeli Genel Müfettişliğine bıraktı. Bununla birlikte mülkiye müfettişliği II. Meşrutiyet'ten sonra daha güçlü bir şekilde yeniden teşkil edildi. Kısacası Rumeli vilayetlerinde büyük beklentilerle hayata geçirilen bu ilk mülkiye müfettişliği uygulaması başarılı olamadı. Ancak burada kazanılan tecrübe II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki uygulamanın daha başarılı sonuçlar vermesini mümkün kılmıştır.

Yazar Katkıları

Çalışmanın Tasarlanması	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Veri Toplanması	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Veri Analizi	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Makalenin Yazımı	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)
Makale Gönderimi ve Revizyonu	Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir / The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM), 676/ 3; 677/ 5; 681/ 35; 690/ 12.

Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO), 1261/ 94548; 1359/ 101858; 1495/ 112114; 1638 / 122795; 1901/ 142552; 1912 / 143331.

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 2079/ 48; 2080/ 46; 2081/ 6; 2082/ 89; 2099/ 124; 2102 / 87; 2133/ 87; 2144/ 97; 2287/ 24; 2306/ 97; 2311/ 52; 2341/ 71; 2376/ 66; 2383/ 83; 2464/ 36; 2466/ 39; 2485/ 16; 2527/ 80; 2593/ 84; 471/ 73.

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 198/ 44; 204/ 163; 222/ 140; 223/ 45; 511/ 13.

İrade Dâhiliye (İ.DH), 1336/ 6; 1358/ 41; 1368/ 17.

İrade Hususi (İ.HUS), 58/ 30.

İrade Maliye (İ.ML), 38/ 65.

İrade Taltifat (İ.TAL), 101/ 23; 131/ 18.

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MFMKT), 391/ 49.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 2700/ 31.

Yıldız Sadaret Hususi Evrakı (Y.A.HUS), 378/ 13; 395/ 84.

Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES), 80/ 68.

Yıldız Perakende Evrakı Sadaret (Y.PRK.A), 11/ 9; 12/ 37; 13/ 37.

Salnameler

1315 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 53. Sene, Alim Matbaası-Ahmet İhsan ve Şürekası, Dersaadet.

1317 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 55. Sene, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye, Matbaa-i Amire, Dersaadet.

1318 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 56. Sene, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye, Mahmut Bey ve Serviçen Matbaaları, Dersaadet.

1319 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 57. Sene, Darü'l-Hilafetü'l-Aliyye, Malumat-Tahir Bey Matbaası, Dersaadet.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Aydın, Mahir “Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri”, *Belleten*, C LVI/S. 215, Nisan 1992, s. 69-176.

Aydın, Mahir, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

Bayraktar, Kaya, “Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi”, *Bilgi*, S. 69, s. 1-28.

Crampton, Richard J., *Bulgaristan Tarihi*, Çev. Nuray Ekici, Jeopolitika Yayınları, İstanbul 2007.

Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997

Hacısalihoğlu, Mehmet, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.

İskefiyeli, Zeynep-Özgür Tilbe, “Makedonya Meselesinde Osmanlı Devleti'nin Dış Basındaki Sesi: Rumeli Umumî Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E - Dergisi*, C 4/S. 2, Kış 2017, s. 27-48.

Karaca, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

Kırmızı, Abdulhamit, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

Kırmızı, Abdulhamit, *Avlonyalı Ferid Paşa Bir Ömür Devlet*, Klasik Yayınları, İstanbul 2014.

Köksal, Yonca-Erkan, Davut, *Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın Rumeli Teftişi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2007.

Ortaylı, İlber, “Kadı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 24, İstanbul 2001, s. 69-73.

Sarı, Mustafa, “II. Meşrutiyet'te Rumeli'de Bir Mülkiye Müfettişi: Haydar (Vaner) Bey (1909-1913)”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, C 11/S. 2, Aralık 2022, s. 511-546.

Serbestoğlu, İbrahim, “Tanzimat'ın Uygulanmasında Bir Yöntem Olarak Teftiş”, *XVII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, C 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 763-778.

Sonyel, Salâhi Ramsdan, *The Ottoman Armenians Victim of Great Power Diplomacy*, K. Rustem and Brother, London 1987.

Şaşmaz, Musa, *British Policy and The Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

Tabakoğlu, Ahmet-Okan Çağlar Taşdirek, “Osmanlıda Mâli Denetimin Kurumsal Gelişimi Maliye Teftiş Heyetinin Kuruluşu”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, C 13/S. 2, Mayıs 2015, s. 91-113.

Tokay, Gül, *Makedonya Sorunu Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)*, AFA Yayıncılık, İstanbul 1996.

War and Diplomacy the Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin, ed. M. Hakan Yavuz, Peter Sluglett. The University of Utah Press, Salt Lake City 2011.